

Nyugatnémet történészek az ún. keleti szerződések ellen

Mérei Gyula

1972. november 8-án parafálták az NDK—NSZK között létrehozott államközi szerződést. Ez az NDK nemzetközi jogi elismerését jelentette. Bár a CDU/CSU a szerződést, mint az NSZK alkotmányába ütközőt, megfellebbezte a karlsruhei alkotmányjogi bíróságnál, a bíróság a fellebbezést elutasította. Ezt követően az NSZK törvényhozó szervei jóváhagyták a szerződést. Ámde már az államközi szerződés bevezetése is hangsúlyozta, hogy a két német állam alapvető kérdésekről, köztük a nemzeti kérdésről eltérő nézetet vall. Az NSZK kormánya szerint ugyanis a társadalmi rendszerek különbözősége sem szüntette meg az egységes német nemzet létezését. A karlsruhei alkotmányjogi bíróság, bár elutasította a CDU/CSU fellebbezését megállapítván, hogy a két német állam közötti szerződés nincs ellentétben az NSZK alkotmányával, ugyanakkor azt is leszögezte, hogy nincs két német nemzet, csupán egyetlen. Ugyanakkor az államközi szerződés törvénybe iktatta azt is, hogy az NSZK a német „nemzeti egységre” történő hivatkozással sem kísérletezhet az NDK önállóságát és szuverenitását támadó vagy kétségbe vonó, vagy azt megkerülő politikával.

Ez a jogi helyzet. A valóságban azonban az NDK—NSZK közötti államközi szerződés törvényerőre emelése óta számos olyan lépés történt, nyilatkozat hangzott el, amely arról vall, hogy a szerződés végrehajtása nem mentes ellentmondásoktól, végrehajtását ellenzéki, visszahúzó erők is gátolják. Sőt: ezeknek az erőknek a nyomására a kormány maga is tesz olyan lépéseket, amelyek nem egyeztethetők össze az államközi szerződés lényegével. Ilyen lépés volt például 1974 tavaszán az NSZK Környezetvédelmi Hivatalának Nyugat-Berlinbe helyezése. Ilyen a 22 évig működő Forschungsbeirat für Fragen der Wiedervereinigung nevű intézmény fenntartása 1974 szeptemberéig. Ezt az intézményt a *Die Zeit* c. lap szerint¹ egyes körök magában az NSZK-ban is a hidegháborús harcosok gyűjtőhelyének tekintették. Maga a szervezet egyébként a Franke vezette belnémet kapcsolatok minisztériumától kapott összegből tartotta fenn magát. A feloszlított intézmény helyén az illetékes szerv 1974 végéig kívánta életrehívni az Összehasonlító Németország Kutatás Munkacsoportját, amelynek funkciójaként az NDK-val az NSZK-ban foglalkozó kutatások összehangolását jelölték meg.

Különböző sajtóhangok, nyilatkozatok is a jelzett irányba mutatnak. Az *International Herald Tribune* hasábjain 1974 februárjában jelent meg *C. L. Sulzberger*, neves amerikai publicista írása. Ebben arról elmélkedett, hogy az ún. keleti szerződések létrejötte folytán mindaddig nem lehet szó Németország

¹ JOACHIM NAWROCKI: Az enyhülési politika áldozata? *Die Zeit* 1974. szept. 20.

újraegyesítéséről, sőt a valóságban is érvényesülő berlini egyezményről sem, amíg ki nem alakul valamiféle, az ideológiai korlátok eltörlésén alapuló, európai egység. Ugyanakkor tisztában kell lenni azzal is — figyelmeztetett Sulzberger —, hogy a kommunizmust nem lehet legyőzni pusztán eszmékkel. Napjainkban a harc ideológiai rendszerek és nem népek között folyik, még a két Németország esetében is, amelynek népei egy nemzetet alkotnak és csak az ideológia választja el őket egymástól. Ezért, miközben tiszteletben tartja Kelet-Németországot, Bonn arra törekszik, hogy a *végző, bár távoli újraegyesítés háttéréként életben tartsa az egy nemzet eszméjét.*² (Kiemelés tőlem. M. Gy.)

Úgy lehet, még hitelesebb tanúságtétel két német vezető politikus álláspontja erről a kérdésről. Az egyik az az *Egon Bahr*, aki *Michael Kohl*-al, az NDK képviselőjével és jelenlegi bonni diplomáciai megbízottjával együtt hosszan tartó, nehéz tárgyalások eredményeként létrehozta az NDK és az NSZK közötti államközi szerződést. A *Süddeutsche Zeitung* c. napilap egyik, 1974 májusában közzétett cikke szerint³ Bahr „politikai célkitűzései állhatatosan a németek és végül a két német állam közeledésére irányultak, az államegység létrehozása céljából”. Emellett, a lap szerint „elsődlegesen porosz vágyakozás” mellett Bahr „a társadalmi rendszereken túlmenően megpróbálta ébrentartani a nemzetről való gondolkodást”. A Hamburgban megjelenő *Stern* c. folyóirat 1974 tavaszán Bahr-ral csinált interjút.⁴ Ennek során a kérdező riporter megemlítette, hogy *Gustav Heinemann*, az NSZK elnöke, az NDK képviselőjének, Kohl-nak akkreditálása alkalmával állítólag az ilyenkor szokványos zsakett helyett „az össznémet családi kapcsolatok jeléül kék öltönyt fog viselni”. Majd megkérdezte, hogy Bahr miközben azt állítja, hogy az NSZK-t különleges kapcsolatok fűzik az NDK-hoz, miért nem mondja ki, hogy az NDK az NSZK számára éppúgy külföld, mint Ausztria? Bahr erre így felelt: „Ezt nem tartom helyes meghatározásnak. Az Ausztriával való újraegyesülés nem szerepel a programunkban. Ez a különbség.” Amikor pedig a riporter megkérdezte: „És az NDK-val való újraegyesülés valóban szerepel még a programunkban? Ön őszintén hisz ebben?”, Bahr így felelt: „Én olyan örült vagyok, hogy igen”.

Mindennél jelentősebb az a körülmény, hogy — egyre több jel szerint —, a CDU/CSU változatlanul kitart régi álláspontja mellett, hogy ti. „békés úton, erőszak alkalmazása nélkül” integrálja az NDK-t az NSZK-ba. Erről tesz bizonyosságot a keresztényszocialista szemléletű *Die Furche* c. folyóirat 1974. júliusi számának egyik cikke is.⁵ Ez arról tudósít, hogy Strauss a CSU kongresszusának legörvendetesebb mozzanataként üdvözölte azt, hogy ez alkalommal is egyhangulag elutasították az NSZK-nak Csehszlovákiával kötendő államközi szerződését. Így hát megítélése szerint a müncheni egyezmény hatályon kívül helyezését, Csehszlovákia mai határainak garantálását is. Nem tekinthető tehát véletlennek, hogy *Hans Dietrich Genscher*, az NSZK külügyminisztere a *Stern*-nek adott interjúban⁶ felszólította a CDU/CSU-t, gondolkozzék el

² C. L. SULZBERGER: Bonn keleti politikája, a türelmes ábránd. International Herald Tribune 1974. febr. 25.

³ JOSEPH RIEDMÜLLER: A keleti politika jövője. Süddeutsche Zeitung 1974. május. 13.

⁴ Interjú Egon Bahr-ral. Bahr elmondja, miről tárgyalt a szovjetekkel. Stern 1974. 14. sz.

⁵ Die Furche, 1974. július.

⁶ Interjú Hans-Dietrich Genscher-rel. Stern 1974. 30. sz.

komolyan „pályamódosításokon”. Az ellenzéknek végül is döntenie kell, hajlandó-e vagy sem végre a keleti szerződések alapjára helyezkedni és támogatni a kormányt e szerződések valóraváltásában és tartalommal való megtöltésében?

Ismeretes, hogy a CDU/CSU erre mai napig sem hajlandó. Éppen emiatt a CDU/CSU győzelmei a legutóbbi másfél év alatt egyes tartományi választásokon (Hessen, Bajorország), az SPD visszaszorulása olyan területeken, ahol a szociáldemokraták eddig mindig biztosan tartották kézben a politikai irányítást, a polarizáció az FDP-ben jogosan kelthetik azt az aggodalmat, hogy a nacionalista érzelmekre appellálás az NSZK-ban a legközelebbi választásokig, esetleg a CDU/CSU győzelem esetén még utána is megint a politika egyik fontos tényezőjévé léphet elő. Mégpedig úgy, hogy a nacionalizmus és a kozmopolitizmus, az integráció ideológiájának jegyében egymással szervesen összefonódva, egymás kiegészítőiként, ugyanazoknak a törekvéseknek két oldalaként jelentkeznek a politikai élet porondján kívül a politikai gondolkodás, az ideológia és a tudomány, ennek keretén belül nem utolsósorban a történettudomány szintjén is.

Emiatt látszik indokoltnak, hogy az olvasóközönség megismerkedjék a nyugatnémet történészek egyelőre még nem nagyszámú, de annál több tekintélyt felsorakoztató csoportjának még 1972-ben nyilvánosságra hozott nézeteivel. Ezek a történészek ugyanis akkor is, azóta is változatlanul ellenzői az ún. keleti szerződésnek, és a történelmi múltból vett példákkal kívánják dokumentálni az egyetlen német nemzetről, az NDK-nak az NSZK-ba integrálásáról vallott egyszerre nacionalista és kozmopolita álláspontjukat. Az pedig talán még ennél is érdekesebb lehet, hogyan kívánnak a történelmi múlt egyes, hagyományként kezelt, tényeire való hivatkozással elérni nagyon is mai, napi politikai célokat, más szóval a tudományosság tógáját és kothurnuszát magukra öltve és az objektivitás követelményét hangoztatva, miként teszik a szaktudományt a napi politika ancilla-jává és így maguk is közvetlenül politikáznak, holott ezt a történetírói magatartást számos írásukban ők maguk ítélték el a legkeményebben.

Az NDK – NSZK közötti államszerződés elutasítói között található olyan nemzetközi tekintéllyel rendelkező történettudósok, mint *Karl Dietrich Erdmann* kieli professzor, aki 1962-től 1967-ig a Verband der Historiker Deutschlands-nak, a nyugatnémet Történelmi Társulatnak elnöke volt, a nyugatnémet történelemtanárok szövetsége neves folyóiratának, a *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*-nek egyik szerkesztője, számos más folyóiratnak is szerkesztőbizottsági tagja, aki a Nemzetközi Történészbizottság Végrehajtóbizottságában az NSZK képviselője, valamint *Theodor Schieder* kölni professzor, aki 1967-től 1972 októberig a nyugatnémet Történelmi Társulat elnöki tisztségét töltötte be, a vezető nyugatnémet történelmi folyóirat, a *Historische Zeitschrift* egyik szerkesztője, és a második világháború utáni nyugatnémet történetírás integrációs szemléletű, korszerű kutatási módszerekkel dolgozó irányzatának vezető egyénisége, továbbá *Werner Conze* heidelbergi professzor, aki 1972 októberétől tölti be a nyugatnémet Történelmi Társulat elnöki tisztségét, és aki ugyanennek a gazdasági és társadalmi kérdéseknek különösen nagy figyelmet szentelő, és főleg a polgári szociológia módszereivel végzett strukturális kutatások művelőit összefogó irányzatnak egyik legtekintélyesebb képviselője. Társadalomtörténelmi, valamint munkásmozgalom-történelmi kutatásai révén széles körű nemzetközi elismerésben részesül.

Egyet nem értésüket részben napilapokban, részben szakfolyóiratokban hozták nyilvánosságra, és tiltakoztak a nyugatnémet történészek többsége által aláírt és *Hans Mommsen* heidelbergi professzor által megfogalmazott *Nyilatkozat* ellen, amely az ún. keleti szerződések aláírása mellett foglalt állást.⁷ Theodor Schieder Hans Mommsennek írt magánlevelében fejtette ki ellenvéleményét.

Dr. Hans Joachim Arndt heidelbergi, *Dr. Hans Buchheim* mainzi, *Dr. Werner Conze*, *Dr. Hans-Peter Schwarz* hamburgi, *Dr. Wilhelm Hennis* freiburgi, *Dr. Richard Nürnberger* göttingeni, *Dr. Dieter Oberdörfer* freiburgi professzorok a *Die Welt* c. ismert nyugatnémet lap 1972. április 19-i számában tárták a nyugatnémet olvasók elé közös ellenvéleményüket.⁸

Az aláírók közül Hans Buchheim mainzi professzor a történelemből a politológia professzorává lett tudósok egyike. A III. Birodalomról írt munkájában 1958-ban azt a nyugatnémet történetírásban akkoriban már leginkább elterjedtnek számító álláspontot képviselte, amely igyekezett tisztára mosni nem csupán a német fasizmus egyes vezetőit, hanem a német fasiszta uralmi rendszer egyes elemeit is, mindenekelőtt a hadsereget, a monopóliumokat és az államapparátus vezető rétegét. Más nyugatnémet történészekhez hasonlóan a fasiszta uralmat ő is a német történelem kivételes, és a normális történeti folyamat természetétől idegen jelenségként ábrázolta.⁹ Azt állította, hogy a német gazdaság a fasiszta rendszer áldozatául esett. Ennek következtében a gyáriparosoknak nem volt többé lehetőségük arra, hogy saját elveik szerint gazdálkodjanak, hiszen kikapcsolták őket a politikába való beleszólásból. Hitler akarátának rendelték alá abszolút módon a gazdaságot is csakúgy, mint a hadsereget, az államapparátust, a jogot, az ideológiát stb. Buchheim arra is kísérletet tett könyvében, hogy elmossa a monopolkapitalisták — objektíve — alapvetően közös érdekelttségét a hitleri rezsim fenntartásában legalábbis 1944-ig, és csak a nyíltan nácibarát ipari csoportokról ismerte el, hogy a náciizmus mellett álltak. Buchheim azt is kifejtette, hogy a nemzetiszocialista ideológia hatásának következtében a belső bomlás jelei mutatkoztak az állam szervezetében és a nemzet egységében, és így az államhatalom egészen más hatalommá, a Führergewalt-tá vált, ami már nem sorolható az állam fogalmába. A közélet elállamtalanodásának (Entstaatlichung) fokozódó folyamata ment tehát végbe, és államon kívüli végrehajtott szervek keletkeztek.¹⁰ Az 1960-as évek óta a német antifasiszta polgári ellenállás kérdéseivel foglalkozik olyan módon, hogy méltatja a polgári ellenállásnak elsősorban a monopoltöke egy rétegének, a nagybirtok egyes képviselőinek, egyes tábornokoknak és diplomatáknak, a *Carl Goerdeler* körül csoportosult ellenállóknak az érdemeit, és elhallgatja a „másik Németország”, a kommunisták, a nagyszámú szociáldemokrata, kispolgári értelmiségi stb., vagyis a tömegek antifasiszta küzdelmét.¹¹

Werner Conze álláspontjának jobb megértéséhez az előzőkben felsorolt adatok kiegészítéseként talán még azt lehetne hozzátenni, hogy az 1930-as években Königsbergben *Hans Rothfels* professzor tanítványaként a náci területi revíziós politikájához szolgáltatott ő is „történelmi” érveket nacionalista töltésű tudományos munkásságával. 1945 után pedig részt vett abban a munkacsoportban, amely a bonni kormány megbízásából és finanszírozásával elkészítette az 1955 és 1961 között 5 kötetben és 12 részben megjelent, nem is titkoltan revansista célzatú okmánytárat a németek „kiűzéséről”

⁷ Erklärung zur Ostpolitik. Közli a *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* a továbbiakban: GWU) is 1972. 6. júniusi számának 354—356. oldalain. — A Nyilatkozat elemzésére és aláíróinak kilétére, állásfoglalására vö. MÉREI GYULA: Nyugatnémet (történészek az ún. keleti szerződések mellett. Magyar Tudomány 1973. 2. sz.

⁸ Lényeges részeket szó szerint közöl belőle a GWU 1972. 6. sz. 360—361. lapján.

⁹ HANS BUCHHEIM: Das dritte Reich, München 1958. Vö. *Unbewältigte Vergangenheit*: 203—204. l.

¹⁰ BUCHHEIM: i. m. 48. o., továbbá *ugyanő*: Die SS- das Herrschaftsinstrument (Anatomie des SS-Staates), Bd. I. Olten-Freiburg 1965. 14. és 21. s köv. oldalak. — Vö. *minderre Unbewältigte Vergangenheit*: 209. o. és 203. o. 17. jegyzetét.

¹¹ *Unbewältigte Vergangenheit*: 423—424. o.

Kelet-Közép-Európából.¹² Tevékenységének egyik nem is lényegtelen területe az, amelynek révén a németországi munkásmozgalmat a német nemzeti törekvésekbe igyekszik integrálni úgy, hogy az egész németországi munkásmozgalmat, és nem csupán a godesbergi program utánit a liberális-demokratikus polgári haladó mozgalom részeként iparkodik feltüntetni.¹³ Az „*Unteilbares Deutschland*” nevű, az „egyetlen, oszthatatlan Németország” össznémet szemléletű, revansista szervezet kuratóriumának tagja és történész csoportjának vezetője volt még 1966-ban is.¹⁴ Az Ostforschung egyik neves résztvevője, és így az ő ezirányú munkásságának is célja a közép-kelet-európai szocialista országok blokkjának bomlasztása ideológiai síkon, történetírói munkával felszítván a nacionalista érzemeket.¹⁵

Hans Peter Schwarz hamburgi professzor még 1966-ban is hidegháborús szemléletű művet tett közzé, amelyben a Szovjetuniót hódító törekvésekkel gyanúsította, és az NDK szovjetesítéséről értekezett.¹⁶ Richard Nürnberger göttingeni professzor, a vallások közötti közeledés híve, a haladó erők, főleg a munkásosztály forradalmi törekvései elleni közös fellépés érdekében.¹⁷

Ez után a — talán nem fölösleges — kitérő után térjünk vissza a hét professzor ellenvéleményéhez. Nyilatkozatukban utalnak arra, hogy külpolitikai döntések politikailag még sokáig vitatottak maradnak megvalósításuk vagy a megvalósítás megakadályozása után is. Ebből következően — megítélésük szerint — sem történész, sem politológus pusztán szakértelmére hivatkozva nem tanúsíthatja sem helyességüket, sem téves, helytelen voltukat.

„Az 1970 augusztusában *sebtében* (Kiemelés tőlem — M. Gy.) aláírt moszkvai szerződés történetének, tartalmának valóban tudományos elemzése olyan problémákat vetne fel, amelyek legalábbis kérdésessé tennék azokat az elterjesztett tételeket, amelyek a *Nyilatkozat* szövegében olvashatók.” Ennek hangsúlyozását annál inkább fontosnak tartják, mivel a *Nyilatkozat*-ban félrevezető formulázást nyert az 1945. évi kiindulási helyzetig történő visszanyúlás (Rückgriff). Az a differenciálatlan állítás, amely szerint a potsdami egyezményben „területi szabályozások” történtek, *nem egyezik a megállapodás szövegével* (Kiemelés tőlem — M. Gy.) — olvasható a hét professzor ellenvéleményében.

Egyéni megítélés kérdése, milyen mértékben van értelme annak, hogy a múlt történelmi tényeit a jelen helyzetre vonatkoztassák. Még olyan történelmileg távolasó problémát is, mint az 1920-as évek külpolitikája, mindkét szaktudományban (ti. a történet-tudományban és a politológiában — M. Gy.) gyökeresen eltérően ítélnék meg. Így az a szokványos értékelés (Pauschalabwertung), amely szerint a „német nép”, mint olyan, idegenkedett a szomszéd népekkel való meg egyezéstől (Verständigung), a történészek körében egyáltalán nem általánosan elfogadott álláspont. És — óvatosan szólva — az is kérdéses, vajon tanúságtételre lehet-e idézni *Stresemann* „Tatsachenmut”-ját napjaink szerződésratifikálása érdekében? — érveltek tovább az ellenvélemény aláírói.

¹² Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mittel-Europa. In Verbindung mit Werner Conze, Adolf Diestelkamp u. a. bearbeitet von Theodor Schieder Hg. v. Bundesministerium für Vertriebene, 5. Bd. in 12 Teilen, Wolfenbüttel 1955—1961. Vö. *Unbewältigte Vergangenheit*: 95., 264. o.

¹³ WERNER CONZE—DIETER GROH: Die Arbeiterbewegung in der nationalen Bewegung. Die deutsche Sozialdemokratie vor, während und nach der Reichsgründung. Stuttgart 1966.

¹⁴ WERNER CONZE: Bericht über die Ergebnisse der Beratungen des historischen Arbeitskreises auf der Jahrestagung des Kuratoriums „Unteilbares Deutschland” vom 9. bis 11. 12. 1966. in Westberlin. — Vö. *Unbewältigte Vergangenheit* 106. o.

¹⁵ WERNER CONZE: Polnische Nation und deutsche Politik im ersten Weltkrieg. Köln 1958.

¹⁶ HANS-PETER SCHWARZ: Vom Reich zur Bundesrepublik. Deutschland im Widerstreit der außenpolitischen Konzeptionen in den Jahren der Besatzungsherrschaft 1945—1949. Neuwied-(West) Berlin 1966. — Vö. *Unbewältigte Vergangenheit*: 220., 224., 226. oldalait.

¹⁷ *Unbewältigte Vergangenheit*: 135—136. o.

Theodor Schieder 1972. április 5-én Hans Mommsennek írt levelében fejtette ki, miért nem írta alá a nyilatkozatot.¹⁸

Egyetértett Mommsen-nel abban, hogy a szerződés ratifikálásának elutasítása káros lenne az NSZK nemzetközi helyzetére. „Kérem azonban, szükséges volt-e 1970 nyarán szerződéseket kötni, amelyekről (ti. a szerződésekről — M. Gy.) nem lehetett eleve feltételezni, hogy államunk hivatalos testületeiben (Gremien) szélesebb bázisuk lesz.” (Kiemelés tőlem — M. Gy.) Bármilyen behatóan elemzi is az 1970. évi helyzetet, nem képes felfedezni, mi-féle leküzdhetetlen külpolitikai szükségesség indokolta, hogy „elhirtelenkedett formában szerződéseket kössenek” (Kiemelés tőlem — M. Gy.). Vitathatatlan, hogy ilyen szerződés megkötése Lengyelországgal — hosszabb időt figyelembe véve — elkerülhetetlen. Ami a Szovjetuniót illeti, fenntartás nélkül abból kell kiindulni, hogy a Szovjetunió biztonsági szükségletei olyan elképzeléseken nyugszanak, amelyek nem azonosak a nyugatnémetekéivel. „Éppen szakunk nyilvános felelőssége, amelyről Ön ír, írja elő, hogy ezt teljes világossággal lássuk és ki is mondjuk” — olvasható a levél további részében.

Schieder nem kívánja tagadni, akadnak emberek, akik reális lehetőségként álmódoznak a jelenlegi német határok revíziójáról, de végzetes volna, ha az a látszat keletkeznék, mintha ez volna mindazok szkeptikus magatartásának az indítéka, akiknek jelenleg fenntartásaik vannak a szerződésekkel kapcsolatban. És éppen ebben az összefüggésben tartja félreérthetőnek az egykor Stresemann által említett „Tatsachenmutt”-ra történő utalást. Ez a magatartás mindig magában foglalja a veszélyek kíméletlen számbavételét, amelyek pillanatnyilag csekélyeknek tűnhetnek, tendenciájuk azonban már felismerhető. A politika mindig teljes egész, és nem szabadható fel részekre. Emiatt a keleti politikának hangsúlyozott előfeltétele a nyugati politikai és az európai integráció. Ebből következően homályosnak véli a *Nyilatkozat*-nak azt a mondatát, amely az NSZK-nak a Nyugat demokratikus államrendszerébe történő integrálásával foglalkozik.

Ilyen előzmények után Karl Dietrich Erdmann indokoltnak látta, hogy a *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 1972. júniusi számában közlétegye a *Nyilatkozat*ot és az ellenvéleményeket — mint írja „csupán a folyóirat olvasóinak tájékoztatása céljából”, és hozzájuk fűzte saját észrevételeit is.¹⁹

Nem írta alá a *Nyilatkozat*-ot, mert nem hajlandó nevével fedezni hibás történelmi értékeléseket. Hangsúlyozta Erdmann azt is, hogy a keleti szerződések, ha nemzetközi jogi formulázásukat tekintve nem is, de valóságos politikai tartalmukkal ellentmondanak az NSZK alaptörvényének. Eme szerződések révén politikailag belátható időn belül lemondtak a németek önmeghatározási jogáról. Nézete szerint a keleti szerződések belpolitikai tartalma és az önmeghatározási jog verbális-jogi fenntartásai közötti eltéréssel szemben meg kell állapítani, hogy a nyugatnémet nagykoalíció kormányzása óta olyan fejlődés megy végbe, amely a belnémet kapcsolatokat lassú folyamat során fokozatosan két egyenlő jogú német állam egymás mellett élését biztosító államközi kapcsolatokká változtatja át. A tényállás ilyen értékelésében a pártok felelős politikusai alapján véve egyetértenek. Az a kérdés, be lehet-e építeni a megállapodásokba az egyes emberek önmeghatározására vonatkozó jogi biztosítékok minimumát, és hogy mi az a fel nem adható minimum, amelyet biztosítani kellene, mielőtt bekövetkeznék az NDK egyenjogú német államként történő elismerése, ami benne rejlik a jelenlegi keleti szerződések következményeiben. Utal arra, hogy ezeket a megfontolásait már 1967-ben Hannoverben a Deutscher Evangelischer Kirchentag-on tartott előadásában és az ehhez kapcsolódó vitában kifejtette. Ekkor ugyanis előadta, hogy az augsburgi vallásbékében a területi status quo mellett biztosították az egyéni szabadság minimumát is. Bárki eladhatta, amije volt, és kivándorolhatott. Sem 1555-ben, sem ma nem képzelhető el, hogy egyik partner bekebelezze a másikat. Kénytelenek tehát így vagy úgy egymás mellett élni. Nagy lépést tennének előre ezen a téren, ha az 1555. évihez hasonló helyzetet teremtenének, és az egyes emberek biztosítanák azt a jogot, hogy ott éljen Németországban, ahol akar.

„Az augsburgi vallásbéke két egyenrangú partner közötti tárgyalások eredményeként jött létre, amelyek azonban elismerték az akkor még mindig egy közös, egymással összekötő és az összes német államokat átjáró jogrendet, az akkor még létező Német Birodalom jogrendjét. Elképzelhető, hogy egykor majd létrejöhet a két német állam között ilyen jogi viszony egy helyre-állított, ha még oly laza német jogi közösségben. Ebben az értelemben az elismerés (ti. az NDK-é — M. Gy.) új rendhez vezethetne.” (Kiemelés az eredetiben. — M. Gy.)

¹⁸ Teljes terjedelmében közli az GWU i. sz. 361—363. o.

¹⁹ K. D. ERDMANN: Die falsche Alternative. GWU 6. sz. 353—360. o. Az idézet a 354. oldalról való.

Erdmann a *Nyilatkozat*-tal kapcsolatos nézeteinek még félreérthetlenebbé tetele és mintegy kiegészítése céljából utal a hannoveri ülészaknak az európai integráció kérdése körül folytatott vitájára. Ennek során elhangzott felszólalásában ugyanis elmondta, hogy „létezik az európai békerend eszkalációja, amelyhez az integrálódás útján lehet eljutni. Efelé az első lépés a gazdasági integráció. A Hatok viszonylag messze jutottak már a gazdasági egység terén. A politikáinak ezután kell még bekövetkeznie. Ugyan miért ne mehette végbe hasonló folyamat, amely előbb Észak-Európa, majd később Kelet-Európa irányába tartana?” (kiemelés eredetiben — M. Gy.) — tette fel a szónoki kérdést Erdmann, majd egy további folytatva. „Miért ne volna lehetséges, hogy úgy, miként Ausztria és az NSZK egymás mellett léteznek, egyszer majd egy harmadik német állam is létezik mellettük, az NDK, amellyel úgy érintkeznek, mint Ausztriával, feltéve, hogy az NDK-ban megvan a biztosított szabadság minimuma. Vajon az ezt megelőzően (vorweg) végrehajtott elismerés valóban egy lépést jelentene előre ezen az úton?” (kiemelés az eredetiben. — M. Gy.) — tette fel a kérdést, majd rögtön hozzáfűzte, hogy az NDK elismerését egy, a két német állam viszonyát tartósan szabályozó szerződéses viszony alapján tudná elképzelni. A szerződés valóban nemcsak proklamálná az egyenlő szabadságjogait, hanem közös jogi biztosítékkal védené.

Mindehhez a nagyobb nyomaték kedvéért hozzáfűzte:

„Az olyan államjogi elismerés pedig, amely nem foglalja magában a már 400 évvel ezelőtt az augsburgi vallásbékében biztosított személyi szabadság minimumát, nevezetesen a *ius emigrandi*-t, a kivándorlási jogát, a Szövetségi Köztársaság számára végrehajthatatlan, ha nem akar ellentmondásba kerülni azokkal a politikai-etikai alapelvekkel, amelyek nyugat-szik.” (Kiemelés az eredetiben. — M. Gy.)

Tekintsük át sorjában az ellenvéleményen levők érvelését.

A *Nyilatkozat*-tal szemben ellenvéleményt kifejtő hét történésznek igaza van abban, hogy nem „a német nép” egésze zárkózott el a szomszédnépekkel való megegyezéstől, hanem csupán vezető osztályai, bár Schiederék erre nem utalnak. Abban is igazuk van, hogy a *Nyilatkozat* fenti állítása a nyugatnémet polgári történészek körében nem általában elfogadott nézet. Schiedernek az előzőkben vázlatosan ismertetett nézetei és a Stresemann „európaiságát”, egyezkedő, szerződéses politikájának európai integrációs szellemű voltát hangsúlyozó más történészek igazolják a hét történész vitairatának ezt az állítását. Stresemann saját szavai is arról vallanak, hogy „Tatsachenmut”-ját a mai keleti szerződések ratifikálásában követendő példaképpen odaállítani legalábbis kérdéses.

A *Nyilatkozat* leszögezi, hogy az 1945. évi potsdami megállapodásban megmásíthatatlan területi rendezés történt. A hét történészprofesszor által aláírt tiltakozás szerint ez a formulázás félrevezető, mert a „területi rendezések” formulázás nem egyezik a megállapodás szövegével. Erdmann professzor szerint pedig a jelenlegi keleti szerződések tényleges politikai tartalmukat illetőleg (in ihrem tatsächlichen politischen Gehalt) ellentétben állnak az NSZK alap-tervényével. Nézzünk szembe ezzel a két állítással.

A potsdami megállapodás VI. szakasza arról tudósít, hogy a konferencia magáévá tette a szovjet kormány ama javaslatát, amely szerint addig, amíg a békerendezések során végleges döntések nem történnek a területi kérdésekben, merre vonuljanak a Szovjetunió nyugati határai, a Szovjetunió nyugati határai Litvánia, a Lengyel Köztársaság és Kelet-Poroszország határszögletéig terjedjenek ki. Tartozzék a Szovjetunióhoz Königsberg és környéke is. A IX. szakasz Lengyelország határaitól úgy intézkedett, hogy Lengyelország nyugati határainak rendezését el kell halasztani a békekonferenciáig. Majd ezt követően Lengyelország határait²⁰ — hangsúlyozottan a *végleges rendezésig* — az Odera —

²⁰ *Das Potsdamer Abkommen und andere Dokumente aus der Zeit des zweiten Weltkrieges. Kleine Dokumentensammlung. Herausgegeben von Professor Dr. Karl Bittel.*

Neisse vonalnál húznák meg. Potsdamban tehát igenis történt területi rendezés, bár ideiglenes jelleggel. Ez azonban nem kellő alap ahhoz, hogy bárki tagadja a területi rendezés megtörténtét, mert ez ellenkezik a tényekkel, pontosabban magának a potsdami szerződésnek a szövegével. A két német állammal formálisan békeszerződést még nem kötöttek. A szovjet—nyugatnémet, a lengyel—nyugatnémet, a csehszlovák—nyugatnémet, valamint a két német állam között létrejött államközi szerződés, az ENSZ-be külön, szuverén államként történő felvételük azonban olyan fontos megelőző események, amelyeket már csak egy — és logikailag is természetes — lépés választ el a tényleges békeszerződések megkötésétől a potsdami egyezményben már 1945-ben megtörtént határrendezés alapján.

Karl Dietrich Erdmann professzor az 1555. évi vallásbéke analógiájára képzelte el az NDK-val történő szerződéses megállapodást. A szerződés legfontosabb részének azt tartotta, amely az egyénnek biztosítja azt a jogot, hogy ott lakjék Németországban, ahol akar.

Ismeretes, hogy az augsburgi vallásbéke a fejedelmek V. Károlyközpontosító, abszolutisztikus törekvései elleni, 1552-ben kezdődött lázadása nyomán kerekedett belső vizsályt zárta le. 1555. szeptember 25-én fogadta el az augsburgi birodalmi gyűlés, de V. Károly tiltakozott ellene. Megállapodásról a német birodalom császára és a fejedelmek közötti viszonylatban tehát nem lehetett beszélni. A birodalmi alaptörvény biztosította a lutheránus reformáció, a Confessio Augustana híveinek egyenjogúságát a római egyház híveivel. Ezzel megtörte az V. Károly által támogatott római egyház egyeduralmát Németországban és biztosította az egyes német világi fejedelmek szabadságát és uralmát területük fölött. Ez utóbbi a császári központi hatalom jelentős, törvénnyel szentesített gyengítését jelentette. Ugyanakkor a vallásbéke nem volt *általános* vallásbéke, mert az egyes fejedelmek másvallású alattvalói (zwingliánusok, kálvinisták, újrakereszteltek) nem nyerték el a vallásszabadságot. Számukra biztosították a kivándorlás jogát, mivel a világi fejedelmek a vallásbéke törvénynek „nam ubi dominus, ibi sit una religio” rendelkezése alapján csak az ő hitükön levőket tűrték meg területükön, később pedig ebből a jogból fejlesztették ki a „cuius regio eius religio” (akié a föld azé a vallás) elvet, objektíve az ellenreformáció útját egyengetvén. Az augsburgi vallásbéke és ellentmondásai annak a ténynek a tünetei, hogy a szembenálló csoportok mindegyike gyenge volt ahhoz, hogy győzhessen, de elég erős volt ahhoz, hogy megakadályozza a másik fél győzelmét. Az augsburgi vallásbékét követő évtizedek története igazolja, hogy a császár és a fejedelmek egymáshoz való, sőt a fejedelmek egymás közötti kapcsolatát a kölcsönös bizalmatlanság jellemezte, és erre a törvényre semmiféle szilárd rend sem volt felépíthető. Ezen a bázison a fejedelmek tartós együttműködése nem volt biztosítható.²¹ Más történelmi helyzetben, más társadalmi és politikai viszonyok között született meg az augsburgi vallásbéke és más körülmények hívták életre a mai, ún. keleti szerződéseket. A hasonlóság csak nagyon felszínes analógiakeresés esetén és nagyon távoli egyezésként, erőltetetten fedezhető fel.

Kongress Verlag Berlin. 9. Auflage 1961. 96. és 99—100. o. A határrendezésre a német szöveg az „endgültige Festlegung”-kifejezést, a hivatalos angol a „final delimitation”-t használja.

²¹ MAX STEINMETZ: Deutschland 1476—1648. Lehrbuch der deutschen Geschichte (Beiträge). Berlin 1965. 208—209. o.

Erdmann professzor az NSZK alaptörvényével ellenkezőnek minősíti az ún. keleti szerződéseket. Az 1949. május 23-i alaptörvény bevezetőjében ugyanis az olvasható, hogy az NSZK-ban tömörült államok lakói — isten és emberek előtti felelősségük tudatában, attól az akarattól áthatva, hogy a nemzeti és állami egységet megóvják — elhatározták, hogy ezzel az alaptörvénnyel átmeneti alkotmányt adnak az NSZK-nak. „Azokról a németekről is szó volt, akiket megfosztottak a részvétel lehetőségétől. Az egész német népet szólítják fel arra, hogy teljesítse az önrendelkezési jog szabad érvényesítésével Németország egységét és szabadságát.”²² Az alaptörvény — tudjuk — az NSZK-t a német nép egyedüli képviselőjének ismeri el és megtiltja az NDK elismerését. Az Adenauer-féle hidegháborús politika eszköze volt és hívei, mint hirdették, a két német állam „békés” egyesítését sürgették az NSZK kebelében.²³ Erdmann érvelése formális — jogi szempontból tehát helytálló.

Az alaptörvény betűjéhez való merev formális ragaszkodása tartalmilag egyezik Adenauer kormányának 1955. szeptember 22-i nyilatkozatával, amely szerint a potsdami egyezmény nem érvényes, mivel „Németország nem tartozik az aláíró hatalmak közé”.²⁴ Ugyancsak e kormánynyilatkozat tartalmával egyezik a hét professzor nyilatkozatának az a része is, amely — a valóságtól eltérően — tagadja, hogy a potsdami megállapodásban területi rendezés történt volna.

Ezekkel a nézetekkel ellentétben a valóság az, hogy az ún. keleti szerződések ratifikálása nemzetközi jogi szempontból is lehetővé teszi a német nép önrendelkezési jogát, más szóval azt, hogy a két államban élő német nép maga döntson sorsáról. Jelentős előrelépés azon az úton, amelyen való elindulást a Szovjetunió az elmúlt évtizedekben javasolta, többek között Adenauernek és a szovjet kormánynak 1955. szeptember 9. és 13. között a német kérdésről folytatott megbeszélésén. Ekkor ugyanis a szovjet kormány félreérthetetlenül leszögezte később többször is megismételt álláspontját, amely szerint ennek a kérdésnek a rendezése „elsősorban a németek ügye”.²⁵

A *Nyilatkozat* ellenlábasai az önrendelkezési jogot az egész német nép számára úgy követelik, hogy nem vesznek tudomást arról, hogy a két német állam különböző társadalmi rendszerben él, már nem egy, hanem két nemzet, és így közös jogrendszerben nem képzelhető el a köztük levő viszony szabályozása.

Mégsem a hidegháborús szellem légkörében fogant a két ellenvetés, hanem a nyugatnémet politikának azt a változatát követi, amely tárgyalásos alapon

²² WALTER HUBATSCH: Die deutsche Frage. Bearbeitet in Verbindung mit Johann Schomerus und Werner John. Ploetz (1961). 185. o. Függelékben közli az NSZK alaptörvényének szövegét.

²³ Az NSZK 1952 őszi választójogi tervezete például egész Németországot egyetlen választókerületnek tekintette, más szóval az NDK lakói is megválaszthatták volna bármely NSZK-beli párt tagját a Bundestag képviselőjének. HUBATSCH: i. m. 44. o. — Maga a nacionalista Hubatsch is úgy értelmezte az alaptörvényt, hogy annak újraegyesítési politikai alapelve megtiltja az NSZK-nak és kormányának a „keleti zóna” kormányának elismerését vagy azt, hogy egyenjogú partnereként tárgyaljon vele. U. ott 43. o., vö. a 45. s köv. oldalakat is.

²⁴ Az Adenauer kormányának 1954—1957 közötti álláspontjára vonatkozó és Erdmann s a hét professzor érvelésével azonos szellemű, hasonló szövegű érvelésére vö. a HUBATSCH: i. m. 47—49. oldalán közölt titkos okmányokat.

²⁵ HUBATSCH: i. m. 47. o., továbbá 49., 50—51. oldalak adatai.

kívánja rendezni a német kérdést, de a német tőkés körök és szövetségeseik érdekeinek megfelelően.

Ebből következően nem vonható kétségbe Erdmann professzor állításának igazsága, amely szerint már a nagykoalíció kormánya is hozzálátott ahhoz, hogy a belső német kapcsolatokat államközi kapcsolatokká változtassa át, és ezt két egyenjogú német állam egymás mellett létezésének tudomásulvételével képzelte el.

A kérdés azonban nem ekörül forog, hanem úgy vetődik fel, hogy milyen feltételek mellett, milyen rendszerben élő államok létezése esetében tartotta ezt lehetségesnek a nagykoalíció, hiszen az ún. keleti szerződések is vitathatatlanul a két német állam létezésének és egyenrangúságának a tényéből indulnak ki. A szerződések ellenzésének hátterében tehát más indíték húzódik meg.

Ez az indíték a tőkés integrációs szempontoknak a CDU/CSU értelmezése szerinti érvényesítése a német kérdés eldöntésében.

Erdmann 1967-ben Hannoverben elképzelhetőnek tartotta, hogy eljön majd az a nap, amikor az augsburgi vallásbékéhez hasonlóan közös, egységes és mindkét államra kötelező érvényű jogi viszony jön létre a két német állam között az „újra helyreállított, ha még oly laza német jogi közösségen belül. Ebben az értelemben az elismerés folyamata új rendhez vezethetne”.²⁶ Erdmann ma is kitart e nézetei mellett, hiszen minden megszorítás, fenntartás nélkül idézte őket.

Állítsuk Erdmann felfogása mellé Schieder levelének megfelelő részeit. Azért helyteleníti az ún. keleti szerződések megkötését, mert „a keleti politika nyomatókos előfeltétele a nyugati politika és az európai integráció”.²⁷

Úgy tűnik, nem szükséges tovább bizonygatni, hogy Erdmann és Schieder előbb a nyugat-európai tőkés államok, a Közös Piac országai ún. nemzetekfölötti integrációját várták és utána kívántak sort keríteni a német kérdés rendezésére. Az minden további nélkül feltételezhető róluk, hogy reálisan látják a nemzetközi erőviszonyokat és tudják, hogy az NDK megszüntetéséről nem lehet szó. Emiatt az eredeti célhoz, a német nemzeti egység kérdéséhez — kozmopolita és osztályösszefüggésektől elvonatkoztató történetiszemléletükből folyóan — az európai integráció oldaláról közelítenek. Hajlandók elismerni egy, a tőkés polgári Ausztriához hasonló államrendű, semleges NDK-t egyenrangú államként olyan jogrend keretén belül, amely elismeri ugyan az egyes államok szuverenitását belügyeikben, de államjogilag nemzetközi, gazdasági és politikai vonatkozásban alárendeli őket a szupranacionális alkotmány előírásainak, a gyakorlatban pedig a szupranacionális irányító szervnek. Megfosztja tehát őket állami szuverenitásuktól, és ebben az értelemben vett önrendelkezési joguktól. A Közös Piac gyakorlatából köztudomású, hogy a tagállamok egyenjogúsága csak formális. A valóságban a legerősebb imperialista hatalmak hegemoniája érvényesül; e sorok leírása pillanatában gazdaságilag az NSZK-é, politikailag egyre csökkenő mértékben ugyan, de bizonyos fokig egyelőre még Franciaországé.

²⁶ „Man könnte sich vorstellen, daß sich eines Tages zwischen den beiden Staaten ein solches Rechtsverhältnis in einer wiederhergestellten, wenn auch noch so lockeren deutschen Rechtsgemeinschaft ergeben könnte. In diesem Sinne könnte ein Prozeß der Anerkennung in eine neue Ordnung führen.” GWU. 1972. 6. sz. 358. o.

²⁷ „Ostpolitik setzt daher nachdrücklich Westpolitik und europäische Integration voraus. . .” GWU. 1972. 6. sz. 362. o.

A tőkés integráció imperialista modelljének igenlése készítette Erdmann-t az augsburgi vallásbéke analógiájára való hivatkozásra. Az integrációs modell oldaláról nézve a kérdésre tartja homályosnak Schieder a *Nyilatkozat*-nak följebb említett részét. Hiszen a potsdami megállapodásban rögzített határok status quo-jának elismerése az ún. keleti szerződésekben becsapja a kaput az integrációs elképzelések megvalósítása előtt és annak a lehetősége előtt, hogy ne ismerjék el a szocialista rendszerben élő NDK-t. Ez a tulajdonképpeni oka annak, hogy a szerződéskötés ellenzői elsietettek, elhamarkodottnak nyilvánították a moszkvai szerződés aláírását.²⁸ Ezen túlmenően Schieder azzal az állításával, hogy későbbi időpontban szükségesnek vélné a szerződéskötést Lengyelországgal, míg a Szovjetunióval kötendő szerződés kiindulópontjának azt tartja, hogy a Szovjetunió és az NSZK elgondolásai biztonsági szükségleteiket illetően nem azonosak, Schieder burkoltan és közvetve megkérdőjelezi az NDK jelenlegi állapotában való létezését is.

A *Nyilatkozat* ellenlábasai tehát nem mondtak le arról, hogy — a szerződéses megállapodás eredményeként — integrálják — tőkés állammá változtatva vissza — az NDK-t az NSZK-ba. Ebbe a koncepcióba illeszkedik bele az egyéni szabadságjogok érvényesítéséről, a szabad kivándorlás jogának biztosításáról szóló követelés is. A szabad kivándorlás jogának biztosítása esetén ugyanis az NSZK lakosai korlátozás nélkül telepedhetnének át az NDK-ba. Tetszés szerinti mennyiségben juttathatnának oda az NSZK politikai pártjai olyan embereket, akik akár közvetve, a választásokon leadott szavazataik révén, akár közvetlenül az NDK-ban működő nem marxista pártok, szervezetek tagjainak sorába lépve erősíthetnék a szocialista rend ellenségeinek sorait az NDK-ban. Sőt: a szabad bevándorlási jog biztosítása esetén még az sem kizárható feltételezés, hogy a választói szavazatok segítségével megszerezhetik a parlamenti többséget. Ennek alapján azután a polgári demokratizmus játékszabályai alapján — úgy vélik —, felszámolhatják a szocialista tulajdon- és társadalmi viszonyokat az NDK-ban és integrálhatják e területet az NSZK-ba és a nyugati tőkés államok sorába. Megszüntethetik tehát a szerintük egy-séges német nemzet széttagoltságát.

Ezt a céljukat a tőkés Európa viszonylag közeli jövőben remélt politikai integrációját követően az integrált Európa politikai nyomását is igénybevéve szeretnék elérni. Erdmann, Schieder, Conze és hat társa esetében tehát a kozmopolita integráció, az „európai gondolat”, az „atlanti öntudat” — tartalmában imperialista — eszméje egybeolvad burkolt nacionalista vágyakkal.*

²⁸ A hét professzor nyilatkozatában „in Eile”, *Schieder* levelében „in übereilter Form” megfogalmazás utasítja el a moszkvai szerződéskötést. GWU. 1972. 6. sz. 361., ill. 362. o.

* A kézirat 1972-ben, rögtön a cikkben ismertetett nyugatnémet történész-állásfoglalások nyilvánosságra kerülése után készült. A jelenlegi szöveg elején közölt tények igazolják, hogy a tanulmány elemzése megállja a helyét. Azóta, hogy a kézirat 1974 decemberében a Magyar Tudomány szerkesztőségéhez, majd nyomdába került, újabb események tanúskodnak a cikk megállapításai mellett és egyúttal indokolják is a közlés időszerezését. 1975 februárjában a nyugatnémet külügyminiszter, Genscher az „egységes német állampolgárság” elvének elfogadásához kötötte konzuli egyezmények kötését és intézkedéseket tett annak megakadályozására, hogy az NDK-val kössenek ilyeneket más országok. Ezzel a lépéssel az NSZK hivatalos vezetése nem csupán a Hallstein-doktrína idejébe esett vissza, hanem támadta az enyhülési politika eredményeit is. Február közepén Genscher fellépésének egyenes folytatásaként, Nyugat-Berlin hatóságai „felháborodva felfedezték”, hogy a nyugat-berlini lakosok szocialista országokba utazásához szükséges vízumkérdő nyomtatványokról hiányzik a kérelmező állampolgárságát tudakoló rovat. Mörsch

nyugatnémet külügyi államtitkár a Bundestag február 20-i ülésén az NSZK-nak követelte az NDK állampolgárainak külföldi képviseleti jogát. Álláspontját az NSZK-ban még érvényes 1913. évi állampolgársági törvényre hivatkozva fejtette ki. Utalt arra is, hogy az NSZK 1949. évi alaptörvénye az új nyugatnémet államot a volt Német Birodalom jogutódjának tekinti, és ennek alapján ígényt tart az NDK állampolgárainak konzuli képviseletére. Ebből az álláspontból következően igyekezett megakadályozni az NSZK kormánya, hogy Ausztria és más államok (Finnország, Svájc) konzuli egyezményt kössenek az NDK-val. Figyelmén kívül hagyta tehát az alaptörvénynek a 25. cikkelyét, amely szerint „a nemzetközi jog általános szabályai a szövetség jogi alkotórészét képezik.” 1975 márciusában Franz Joseph Strauss, a bajor CSU vezetője Sonthofenben titkos beszédet mondott. Ennek során az anarchista-terrorista merénylőket a szociáldemokrácia szülőtteinek nevezte, az SPD-t pedig nemzetellenesnek. Felújította az I. világháború után a sovinszta pártok által terjesztett legendát arról, hogy a szociáldemokraták 1918-ban „hátbadöfték a legyőzhetetlen német hadsereget”. Schmidt kancellár visszautasította ugyan a jobboldal demagógiáját, de a CDU/CSU az azóta lezajlott schleswig-holsteini választásokon ilyen tendenciájú agitációt folytatott.

A május elején tartott észak-rajna-vesztfáliai és a Saar-vidéki tartományi választásokon a jobboldal nem tudta ugyan megszerezni az abszolút többséget, de a szavazatok a jobbrtolódási tendencia fennmaradásáról vallanak, ha némileg lassult is az üteme. A CDU ugyanis mindkét tartományban több szavazathoz jutott, mint az előző, 1970. évi választásokon. 1970-ben ugyanis Észak-Rajna-Vesztfáliában a szavazatok 46,3%-át, 1973-ban 47,1%-át szerezte meg. A Saar-vidéken az 1970. évi 47,8%-ról 1973-ban 49,1%-ra tudta növelni voksainak számát. Különösen jelentős, hogy a CDU a fejlett nagyvárosokban újabb szavazókat tudott maga mögé állítani. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a CDU Észak-Rajna-Vesztfáliában csupán 0,8%-os szavazategyarodást ért el, az SPD ugyanitt 1,3%-nyi szavazatot és 3 mandátumot, a Saar-vidéken 1%-ot és 1 mandátumot veszített az 1970. évi választáson elérthez képest. Az SPD–FDP koalíció többségi szavazatát és mandátumfölényét Észak-Rajna-Vesztfáliában, a patthelyzetet a Saar-vidéken azáltal érthette el, hogy a nemzetközi realitásokkal számot vető, pragmatista külpolitikát támogató liberális polgári pártnak, amely szintén a nagytőke pártja, az FDP-nek jelentősen megnöttek szavazatai és mandátumai. (Észak-Rajna-Vesztfáliában 1,5%-kal és 3 mandátummal, a Saar-vidéken 2,7%-kal és 3 mandátummal (1970: 0) gyarapodott szavazatainak, illetve képviselői megbízásainak a száma). Az SPD–FDP koalíció tehát győzött Észak-Rajna-Vesztfáliában. Elérte, hogy a CDU elvesztette négy mandátumos többségét a Saar-vidéken. Mindez azonban, ha a CDU-ra leadott szavazatok arányát nézzük, nem terelheti el a figyelmet arról, hogy a jobbrtolódás tendenciája az NSZK-ban nem állt meg és hogy az SPD iránti bizalom megcsappant.